

УДК 551.435

СУЧАСНІ ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ФОРМИ РЕЛЬЄФУ НА ПОЛІСЬКІЙ ЧАСТИНІ ДОЛИНИ РІЧКИ СЛУЧ

Н. Терещенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Досліджено сучасні геоморфологічні процеси на поліській частині долини р. Случ. Описано чинники утворення та поширення геоморфологічних процесів, пов'язані з ними форми рельєфу.

Ключові слова: геоморфологічний процес, дефляція та акумуляція, заболочування, карстоутворення, яркова ерозія, суфозія.

Вивчення геоморфологічної будови долини річки буде неповним без дослідження чинників утворення та поширення геоморфологічних процесів і пов'язаних з ними форм рельєфу. Це зумовлено тим, що територія формується під впливом геоморфологічних процесів, а дослідження поширеності проявів геоморфологічних процесів має не лише наукове, а й практичне значення, оскільки дає змогу найефективніше використовувати цю територію.

Річка Случ – права притока р. Горинь – у середній і нижній течіях протікає через Поліську низовину. На цій території долини найбільшого поширення набули процеси дефляції та акумуляції, заболочування, меншого – карстоутворення, яркової ерозії, суфозії, глибинного розмиву та бокової ерозії.

Ще наприкінці плейстоцену–на початку голоцену, коли на досліджуваній території переважав посушливий холодний клімат, унаслідок вітрового перенесення та інтенсивної дефляції незакріплених рослинністю поверхонь були створені форми рельєфу, складені сухим дрібнозернистим піском. Зокрема, на півночі території на терасах р. Случ поширені еолові пасма, окремі параболічні та серпоподібні дюни, поля розвіювання еолових пісків. Еолові пасма прямолінійні, вузько витягнуті у напрямі течії річки, часто представлені ланцюжком з'єднаних горбів. Протяжність пасом різна. Наприклад, еоло-ве пасмо на поверхні першої надзаплавної тераси простягається на 15 км від с. Узлісся до с. Карпилівка. Крутість пологих схилів пасма – 10°, крутих – 25°.

Для лівобережної поверхні першої надзаплавної тераси Случі характерні короткі пасма та окремі дюни, що витягнуті в субмеридіальному напрямі, мають риси параболічної кривої (параболічні дюни), зорієнтовані вершиною параболи на схід, а крилами на захід. Випуклі схили дюн короткі та круті – 10–40°, увігнуті – схили видовжені та пологі – 5–7°. Дюни часто закріплені лісовою рослинністю. На іншій площі розвитку алювіальних відкладів, що формують поверхню тераси, поширені асиметричні одиничні дюни різної форми. В районі сіл Любиковичі і Бережки, де поширені поля розвіювання еолових пісків, трапляються незначні за простяганням улоговини видування, на поверхні яких переважає крупнозернистий матеріал. На Костопільській денудаційній рівнині в області розвитку площиною дніпровського зандру еолові форми перебувають

на початковій стадії розвитку. Тут на вирівняній субгоризонтальній поверхні зрідка трапляються малі дюни висотою 1,5–2,0 м.

Еолові форми рельєфу поліської частини долини р. Случ в межах українського кристалічного щита поширені в північно-західній частині Новоград-Волинської рівнини. Це переважно лінійно витягнуті піщані пасма (зрідка параболічні пасма) або складені ланцюгом горбів, що зорієнтовані на північний захід. Довжина пасма – від декількох сотень метрів до 2–3 км, ширина – 50–250 м, висота – 3–10 м. Параболічні пасма орієнтовані випуклою частиною на схід чи південний схід, довжина досягає 1,0–1,2 км, висота – 2–7 м, крутість схилів: навітряні схили – 2–8°, підвітряні – 10–20°.

І сьогодні на пісках і піщаних ґрунтах досліджуваної території, що не закріплені рослинністю, розвиваються процеси *дефляції й акумуляції*. Дефляція відбувається за умов сухої погоди, коли поверхневі горизонти піску швидко висушуються. Влітку за великих швидкостей вітру простежується розвіювання пісків, інколи навіть бувають пилові бурі місцевого значення, що виникають за швидкостей вітру 6–15 м/с у суху погоду. Дефляція зафіксована також на осушених і розораних торфовищах за тривалої сухої погоди. Це, головню, піщані ділянки, на яких антропогенно порушений рослинний покрив. Унаслідок інтенсивної діяльності вітру утворюються еолово-деструктивні (улоговини) й еолово-аккумулятивні (молоді дюни, пасма та “піщані брижі”) форми рельєфу, наявність яких є характерною ознакою сучасної еолової діяльності [1, 2, 6, 9].

Процес заболочування на досліджуваній території зумовлений надмірним атмосферним зволоженням, незначною дренажією території, неглибоким від поверхні рівнем залягання ґрунтових вод. Надмірна зволоженість пов’язана з тим, що річна сума опадів перевищує випаровування, ґрунтові води постійно поповнюються. Водночас висока водопроникність флювіогляціальних відкладів сприяє просочуванню атмосферних опадів у ґрунтові води. Відтік і поверхневий стік цих вод повільні з огляду на рівнинність поверхні. Неглибоке залягання водотривкого шару унеможлиблює перетікання води вглиб. Заболочені ділянки приурочені не лише до річкової долини, а й до вододілів. Найбільше поширені в заплавах (заболочені стариці) та на тиловому шві першої надзаплавної тераси р. Случ. Заболочені ділянки – це різні за конфігурацією і площею вузько витягнуті знижені поверхні, складені тонкозернистими водонасиченими пісками і торфами (потужність торфів > 0,3 м) з прошарками гітій. Значна за площею заболочена поверхня є на правобережжі р. Случ і простягається у субмеридіальному напрямі від гирла річки до с. Карпилівка. Заболочувані ділянки поширені на правобережжі в околицях м. Сарни, по обидва боки Случі, у районі сіл Тинне, Богущі, Вітковичі, Князівка, а також на північній частині Новоград-Волинської денудаційної рівнини.

Процес карстоутворення не має значного поширення на досліджуваній території. Лише на південному заході від с. Соснове в межах Костопільської денудаційної рівнини зареєстровано неглибокі (до 2 м) зниження – карстові лійки, що слабо виражені в рельєфі.

Яркова ерозія також не має значного розвитку на цій території. Балки і яри простежено в околицях с. Вітковичі, с. Городище, смт Березне. В поперечному перерізі яри мають V-подібну форму з крутими стінками. Довжина ярів коливається від 5 м до 500 м.

Мікрозападни – це зниження округлої форми розміром від декількох десятків до декількох сотень метрів, створенні суфозійними процесами та поширені на піщаних рівнинах Полісся. Западни чітко простежені в рельєфі, переважно заболочені.

Процеси бокової ерозії та річкової акумуляції тісно пов'язані з проявами локальних тектонічних рухів. Наприклад, у зоні неотектонічного підняття (ділянка від с. Соснове до с. Тинне) долина асиметрична, тераси на лівому березі значно вужчі, ніж на правому. На лівому березі більший розвиток має ерозія, на правому – акумуляція. Водночас у зоні неотектонічного опускання (від с. Тинне до гирла р. Случ) долина симетрична, тераси по обидва боки Случі широкі, переважаючий розвиток має процес річкової акумуляції [3, 5, 10].

Геоморфологічні процеси та створені ними форми рельєфу є одним з головних чинників утворення геолого-геоморфологічних пам'яток природи. Геолого-геоморфологічні пам'ятки природи становлять особливий інтерес під час дослідження території. Вони можуть мати як наукове, так і практичне значення.

Наприклад, у межах досліджуваної території є типово поліські ділянки долини р. Случ, тому під час вивчення цієї репрезентивної ділянки можна робити загальні висновки про долини річок Полісся. Такою *типово поліською ділянкою* є частина долини р. Случ між м. Сарни і с. Стрельськ. Долина р. Случ належить до генетичного типу долин уздовж ліній розломів, вона успадкувала прадолину р. Случ; це епігенетична долина, має корито подібну форму з пологим днищем, полого випуклими схилами. Для цієї ділянки характерне тектонічне опускання, ширина долини досягає 8–9 км, долина симетрична. З обох боків русла тераси широкі, борти пологі, невиразні. Русло вузьке – 70–120 м, звивисте, сильно меандрує. Меандри синусоїдні й сегментні. Коефіцієнт меандрування – 1,3–1,8. Долина має заплаву і першу надзаплавну терасу, що складені потужним шаром алювіальних відкладів – до 5 м на заплаві та до 12 м на терасі. Алювіальна рівнина, утворена відкладами заплави і надзаплавної тераси, одноманітна, полого чи полого-хвиляста, слабко нахилена на північ, слабко розчленована (5–15 м).

У межах цієї території виділено три пам'ятки природи місцевого значення.

До мінерало-петрографічних пам'яток природи належить вихід глини кори звірювання в с. Хотинь Березнівського району. Глини утворюються внаслідок звірювання кристалічних порід пізньопротерозойського віку. Вони аргілітоподібні, проте легко розмокають у воді, пластичні, фіолетового відтінку. Відслонення має науково-промислове значення. Тут створений кар'єр для видобутку глини.

Геоморфологічними пам'ятками природи є Хотинські печери, розташовані на схилі першої надзаплавної тераси р. Случ поблизу с. Хотинь. У давні часи печери використовували як схованку в разі нападу ворогів. Їхнє виникнення пов'язують з діяльністю людини, печери викопані у верхньочетвертинних алювіальних суглинках, що залягають на породах туронського ярусу; мають науково-пізнавальне та історичне значення.

Загальновідомою є мальовнича пам'ятка природи *Соколині гори*, яка охоплює місцевість на берегах р. Случ в околицях с. Губків, що за 4 км на схід від с. Соснове. Ця територія має ранг ландшафтного заказника місцевого значення й охоплює площу 340 га. На досліджуваній території немає привабливішого місця. Великими гранітними скелями над долиною Случі підноситься західний борт Українського кристалічного щита. На темному фоні гранітів під сонцем виблискують лусочки слюди, а де-не-де трапляються пегматитові жили з кристалами турмаліну. Особливо гарна скеля Княжа гора висотою 60–70 м, що різко обривається до річки. Біля підніжжя скелі розташований Губківський кар'єр, де видобувають сірі гнейси та кристалічні сланці ранньопротерозойського віку. Поблизу с. Губків ці породи перерізає потужна (до 100 м) дайка амфіболіту з характерною кулеподібною окремістю, що складається з ортоклазупіриту, біотиту. Тут також проходить невелика дайка (1–2 м) базальтів, що перерізає давнішу жилу пегматитів.

Заказник “Соколіні гори” має важливе краєзнавче значення. По обох берегах Случі знайдено залишки стоянок первісної людини, численні козацькі й татарські могили, кургани. На вершині скелі Княжа гора збереглися руїни замку XV ст. і залишки селища древлян. Є легенда, що в замку жив багатий князь, який десь заховав усі свої скарби. Однак даремно шукали люди скарб у руїнах, найцінніше було в них під ногами – у горі та її камені.

Для заказника характерне дивовижне поєднання різних рослин. На скелях поширені рідкісні для Полісся рослини – таволга середня, кизильник чорноплідий, молодило руське тощо. У тріщинах скель ростуть цибуля гірська, бурачок польовий, крупка весняна. Тут нерідко, окрім наскельних рослин, можна побачити і представників степової рослинності – гвоздику перетинчасту, півника угорського, ластівця лікарського тощо. З лівого берега до Случі підступає старий ліс з кремезними дубами, високими і товстими березами, серед яких тут і там стоять химерні скелі, складені кристалічними породами докембрію. У цьому лісі ще 1795 р. вперше на Поліссі знайдено легендарний рододендрон понтійський – релікт льодовикової епохи, який тут росте і сьогодні [4].

Отже, у долині р. Случ найбільшого поширення набули процеси дефляції та акумуляції, заболочування, простежено карстоутворення та яркову ерозію, суфозію. Бокова ерозія та річкова акумуляція залежать від локальних тектонічних рухів, що виявляються на досліджуваній території.

-
1. Аликин Э.А., Залеский И.И., Волковец Р.Р. Отчет по гидрологической и инженерно-геологической съемке для целей мелиорации. Т. 1. – К.: Фонды Львов. геол. экспедиции, 1975.
 2. Глухов А.П. Отчет о групповой геологической съемке, листы М-35-44-А, М-35-44-Б, М-35-44-В., М-35-44-Г, М-35-32-В., М-35-32-Г. – К.: Фонды Житомир. геол. экспедиции, 1989.
 3. Дранник А.С., Чмыхал В.Н., Богацкая И.В. и др. Отчет о геологосъемочных работах, листы М-35-56-А, М-35-56-В, М-35-68-А., М-35-68-В. – К.: Фонды Житомир. геол. экспедиции, 1962.
 4. Коротенко Н.Е., Щирица А.С., Каневский А.Я. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 100–104.
 5. Лабузный В.Ф. Отчет о групповой геологической съемке, листы М-35-43-А, М-35-43-Б, М-35-43-В., М-35-43-Г. – К.: Фонды Житомир. геол. экспедиции, 1988.
 6. Максименко В.И., Зелинский В.Г. Отчет по гидрологической и инженерно-геологической съемке для целей мелиорации. Т. 1. – Ровно: Фонды Ровен. геол. экспедиции, 1983.
 7. Маринич О.М. Геоморфологічне районування долини р. Пд. Случ // Наук. зап. Київ. ун-ту. – 1953. – Т. 12. – Вип. 2. – С. 23–29.
 8. Маринич О.М. Основні риси будови та історії розвитку річкових долин Українського Полісся // Геогр. зб. Геогр. т-ва УРСР. – 1956. – Вип. 1.
 9. Маринич А.М. Геоморфология Южного Полесья. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1963. – 251с.
 10. Турченко Л.И., Семенюк Н.С. Отчет по гидрологической и инженерно-геологической съемке для целей мелиорации. – Т. 1. – Ровно: Фонды Ровен. геол. экспедиции, 1984.

**MODERN GEOMORPHOLOGICAL PROCESSES
OF POLISSYA PART OF THE RIVER SLUCH'S VALLEY**

N. Tereschenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

Geomorphological processes of Polissya part of the river Sluch's valley is studied. The factors of formation and widening of geomorphological processes have been described.

Key words: geomorphological process, deflation and accumulation, swamplands forming, karst-forming, ravine erosion, suffosion.

Стаття надійшла до редколегії 05.06.2007
Прийнята до друку 20.09.2007